

Eruditio militaris

Katonai olvasmánykultúra

A középkori és kora újkori magyar hadtörténeti kutatások döntően az eseménytörténetre összpontosítanak, s csak annyiban foglalkoztak a hadtudományi forrásokkal, amennyiben azok konkrétan kapcsolódtak a hadieseményekhez, illetve olyan személyiségekhez, mint Zrínyi Miklós vagy II. Rákóczi Ferenc.

A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára által szervezett, 1994-ben megkezdett több éves kutatási program arra irányul, hogy az egykorú könyv(tár)jegyzékeket, valamint a ma létező könyvtárak gyűjteményeiben meglévő hadtudományi tárgyú forrásokat számba véve néhány éven belül olyan nemzeti „Militärbibliothek”-katalógust hozzon létre, amely tartalmazza a történeti Magyarországon a 14. század közepétől a 18. század közepéig megvolt „összes” hadtudományi kéziratot és nyomtatványt, az ezekre vonatkozó információkkal együtt. (Az összes alatt természetesen a forrásokban előforduló, illetve fennmaradt anyagot értjük.) A mai gyűjtemények számbavétele során feldolgozott anyag persze jórészt nem hazai eredetű, összegyűjtése mégis elkerülhetetlen: egyrészt mert a mai kutatók számára létfontosságú „központi katalógus”-ként szolgálhat, másrészt mert a korabeli könyvtárjegyzékekben említett művek azonosításához és értékeléséhez szükséges segédeszköz lehet. A katalógus elkészítésének eszközéül a számítógépes adatbázis-kezelő program kínálkozott, amely lehetőséget nyújt a több szempontú visszakeresésre és nagyban megkönnyíti a hiányos, szerző nélküli, nehezen azonosítható címek identifikációját. A gyűjtés alapvetően a nyomtatványokra irányul, mivel a leendő katalógus tételeinek túlnyomó többségét ezek alkotják majd.

Az adatbázis és az elkészülő katalógus magában foglal minden olyan művet, amelyekben felfedezhető a katonai élet és harci tevékenység bármely területének elméleti igényű tárgyalása. A kritériumok felállításában segítségünkre vannak a műfaj klasszikus, modern kézikönyvei, noha a hadtörténettől a hadtudomány, a sebészettől a katonarovoslás, az építészettől a hadiépítészet sok esetben nehezen választható el, s az elméleti igény, a katonai vonatkozások súlyának megállapítása, egyedi mérlegelést követel.

A kutatás terve

Kutatásunk kezdeti szakaszában az adatbázis-kezelő programban feldolgozzuk a korabeli könyvjegyzékek adatait (kb. kétezer, könyv birtoklására, használatára vonatkozó feljegyzésről tudunk).

Munkánk első részét a mai magyarországi közgyűjteményekben fellelhető jegyzékekben talált könyvelírások feldolgozása jelenti. Ennek során megkíséreljük az egyes hadtudományi műveket azonosítani, könyvészetileg értelmezni és hadtudományi értéküket meghatározni. Második lépésben az autopszia módszerével elvégezzük a budapesti köz-, mű-

zeumi és egyházi gyűjtemények (könyv- és kéziratárak, levéltárak) hadtudományi tárgyú anyagának katalogizálását. Előzetes becslés szerint ez az állomány 500 tétel körül mozog.

Az adatok feldolgozását a Microsoft Access relációs adatbázis-kezelő programmal végezzük. A program lehetővé teszi, hogy a bevitt adatok között szinte bármilyen összefüggésben és összeállításban csoportosítva keresést végezzünk. A feldolgozás során minden kötetről külön számítógépes űrlapot töltünk ki. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy bármely kötet egyazon kiadásának két különböző előfordulása két külön űrlapon található. Ez technikailag egyszerűbb, a visszakereséskor pedig az azonos példányok egyszerűen kiszűrhetők. Adatfelvételünk, némi szükséges módosítással, a *Borsa Gedeon* és *Pavercsik Ilona* által a ma is meglévő könyvanyag katalogizálására kialakított adatlapot, valamint a Monok István által alkalmazott szempontokat tekinti kiindulópontnak. Ennek megfelelően az adatbázis tartalmazza (lásd a kiemelést!):

Munkánkat 1996-ban, sikeres pályázatunk eredményeként, az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával végeztük (T 019777). A program második és harmadik évében végeznénk el a budapesti köz-, múzeumi és egyházi, valamint a magyarországi, nem budapesti gyűjtemények hadtudományi tárgyú munkáinak katalógusba vételét. Ezt követően megkezdénénk a történeti Magyarország területén, a mai országhatárokon kívül eső gyűjtemények vizsgálatát.

A könyvnyomtatás fejlődése és a hadtudományi nyomtatványok

A hadügyi forradalom, a tűzfegyverek európai elterjedése és a könyvnyomtatás forradalma időben igen közel, majdnem azonos időszakban következett be. A 17. századi híres francia filológus, *Claude de Saumaise (Salmasius)* a rómaiak hadviselését tárgyaló könyvének bevezetőjében idézi azt a kortársi véleményt, miszerint három felfedezés formálta át a világ képét: a könyvnyomtatásé, a löporé és a mágneses iránytűé. A *hadügyi forradalommal* kapcsolatos vitáktól, periodizációs kérdésektől függetlenül, nyilvánvaló, hogy az európai hadseregek fegyverzeti, technikai és harcászati átformálását, illetve az erődítéstechnika és a várostromok területén bekövetkezett gyors változásokat részben ösztönözte, részben pedig végigkísérte a hadtudományi szakmunkáknak a korábbihoz képest robbanásszerű mennyiség növekedése és – a könyvnyomtatásnak köszönhetően – gyors európai elterjedése.

Annak ellenére, hogy *Jorge Radendorfer*, frankfurti csodadoktor, a 15. század második felében, sokak véleményével egyezően írhatta: „hadfivá csakis a gyakorlat tesz, s nem a könyvek tanulmányozása vagy a trójai háború olvasmányai”, a katonai kérdések iránt érdeklődők sohasem mondtak le a könyvekből megszerezhető ismeretekről. A 16. század végén már kevés olyan nagyobb európai könyvgyűjtemény akadt, ahol legalább

a) a jegyzékekben talált tételek eredeti olvasatát;

b) a könyvek címleírását/feloldását: szerző(k) neve(i) eredeti és feloldott formában, a mű címe eredeti és feloldott formában, az első kiadás helye, éve, a kiadás(ok) helye(i), a kiadás éve, nyomdász(ok) vagy kiadó(k) neve(i), a kötet terjedelme, nyelve, lelőhelye;

c) a példány leírását (formátum, ha kolligátum, hányadik tagja a kötetnek, a kötetben szereplő *ex libris* vagy *supra libros* szövegek, *possessor bejegyzések*, a tulajdonos neve, egyéb kézíratos bejegyzések, az illusztrációk adatai, táblázatok);

d) a kötetre vonatkozó információkat (a mű tárgyszavazása, mely korra és szakterületre vonatkozik, a kötethez kapcsolódó szakirodalom, egyéb megjegyzések).

A szerzők nevét egységesen a *British Library General Catalogue of Printed Books*, tt. 1–360. London – etc. 1979–1987 alapján vesszük fel. Régi magyar szerzők esetén az MTA Irodalomtudományi Intézetében kidolgozott ajánlást, illetve a *Régi magyarországi szerzők (Bp. 1989.)* című mű gyakorlatát követjük. A tárgyszavazás alapjául a műfaj klasszikus és alapvető kézikönyvei, *Max-Jähns*, illetve *Maurice J. D. Cockle* munkái szolgálnak.

egy-két, a hadügyi kérdésekben eligazító könyvet ne lehetett volna találni. A korábbi vélekedés megváltozását jelzi, amit *Sir Clement Edmondes* írt *Caesar-fordításának* bevezetőjében (1600): „Ahhoz, hogy egy katona a hadtudományban magas szintre jusson el, nem elég a mégoly hosszú harctéri gyakorlat. Olvasás és elmélkedés szükséges hozzá.”

A hadtudományi témájú nyomtatványok arányát a világ könyvtermelésének egészen belül természetesen nem szabad túlhangsúlyozni, hiszen az mindig is igen alacsony maradt. Ez éppúgy igaz az ősnymtatványok korára, amikor a téma iránti érdeklődés még meglehetősen csekélynek mondható, mint a 16. századra, az antikvák korára, amikor a katonai témájú kiadványok száma a korábbinak a többszörösére nőtt, eközben azonban a könyvkiadók által megjelentetett művek száma is megsokszorozódott.

A szaktudományos munkák példányszáma jóval alatta maradt az iskolai kötelező olvasmányokénak. Fennmaradt egy, a kiadó és a szerző örököse közötti szerződés 1624-ből, Romagnában. Ebben a kiadó, *Girolamo Cimatti*, egy jól ismert itáliai egyetemi professzor, *Girolamo Mercurioli Hippokratész-kommentárjának* nyolcszáz példányban való megjelentetését vállalta a szerző fiával és örökösével kötött szerződésben. A mű, a kiadó hosszas tépelődése után, 1626-ban, Forliban meg is jelent. *John Dee* tengerészeti művét kiadója 1577-ben még ennél is kevesebb, mindössze száz példányban nyomtatta ki. Jellemző, hogy *Plantin* hadtudományi témájú kiadványokat – *Vegetius* (1585) és *Aurelio de Pasino* egy-egy művét (1579) – a várható kisebb haszon miatt csak kivételesen jelentette meg. A realitásokra figyelmeztet a Hollandiában a 17. században megjelent német nyelvű könyvek katalógusa is: 623 tétele közül 19 tartozik a hadtudományiak közé.

A hadügyi fejlődés eredményeinek befogadásához Nyugat- és Közép-Európában egyaránt fontossá vált, hogy a szakirodalom, a kiadások közkezen forogjanak. A szükségképpen váltakozó színvonalú munkák mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalom vezető, de általában az olvasó rétegeiben a katonai fejlődés elméleti szintű értelmezéséről is tudomást szereztek, és a maguk szintjén befogadták azt. E fejtegetések valóságtartalmát az európaival gyökeresen ellentétes török fejlődéssel lehet a legjobban igazolni. A török tüzéség a 15–16. században még lépést tartott az európaival, ám ezt követően végzetes hátrányba került vele szemben. A kutatás kétséget kizáróan bizonyította, hogy ennek egyik fő oka az volt, hogy elmaradtak az európai hadtudomány, így a tüzéség, ballisztika legújabb eredményeitől, vívmányaitól. Ideológiai, nyelvi korlátok mellett ebben nagy szerepe lehetett annak, hogy a Török Birodalomban ismeretlen maradt a könyvnyomtatás. Lefordították ugyan *Pietro Sardi* 1621-ben, Velencében kiadott művét (*L'artiglieria*), de ez nem jelent meg, miként kéziratban maradt *Montecuccolinak Commentarii bellici* című munkája is, amit feltehetően a magyar származású *Ibrahim Mütefferika* fordított törökre. A török hadireform szorgalmazói majd csak a 19. században jutnak el a nyomtatott munkák használatához. Hasonló a helyzet Oroszországban is, ahol a tudomány, a tanulás jelentésű „nauka” szó először egy német katonai szabályzat fordításában bukkant fel.

Mi a hadtudományi nyomtatvány?

A kérdésre nehéz pontos választ adni. Általában azt értjük alatta, amikor a hadviseléssel kapcsolatos egyes esetek alapján levonják a következtetéseket, általánosítják és bizonyos erudícióval megfogalmazzák azokat. *Raymond Aron* frappáns *Clausewitz*-művének címéből kölcsönözve: „penser la guerre – den Krieg Denken”. Ez a 16. század elejéig jórészt a klasszikus hadtudomány recepcióját jelentette, de a hadügyi forradalom hatására lendületes fejlődésnek indultak az egyes részdiszciplínák is. A tűzfegyverek megjelenése ösztönözte az erődítéseméletet, a várépítészeti szakirodalmat, majd a tüzéség és a pirotechnika szakterületét. Ezzel egy időben, a bekövetkezett harcászati reformoknak megfelelően, a gyalogság és lovasság alakzatairól is munkák sora jelent meg. Érthető okokból a katonaoorvoslással foglalkozó, illetve a sebészeti munkák száma is megnőtt, noha a ki-

zárólag a katonai területen mozgó munkák száma csekély maradt. Jelentős részt hasított ki magának a hadtudományon belül a hadijog, különösen *Hugo Grotius* alapvető művének megjelenése után.

Meglehet, *John R. Hale* tanulmányában – egyáltalán nem alaptalanul – a hadtudományi művek között az ókori történetírókat is felsorolta, mi azokat mégsem vesszük fel az általunk összeállított listára. Elsősorban azért, mert iskolai tananyag jellegük és ebből következően a gyűjteményekben való nagyszámú előfordulásuk miatt, irreális képet rajzolnának a hadtudományi érdeklődésről. Kivételt akkor teszünk, ha azok katonai jellegű kivonatairól (pl. *Polybiosz*, *Livius*) vagy katonai jellegű kommentárjairól van szó (mint *Caesar* esetében *Johannes Neumair* munkája). Hasonlóképpen nem vehetjük fel a hadtörténeti munkákat és a 16–17. században a török háborúk történetével foglalkozó művek, röpiratok végelethetetlen sorát. Kivételt képez, ha egy gyűjteménybe, a „militares” osztályba olyan könyveket is besoroltak, amelyek határesetek. Így került például a *Zrínyi-gyűjteménybe* *Blaise de Monluc* háborús kommentárja, amely inkább az 1521 és 1576 közötti franciaországi háborúk krónikája, noha a szerző a hadtudományi megjegyzésektől sem tartóztatja meg magát. Nehéz határt vonni a mérnöki tudományok, a geometria és a matematika diszciplinái felé, ahol csak a művek tartalmának részletes elemzése segíthetne a döntésben. Nehéz olyan munkákat felvenni listánkra, mint *Justus Lipsius* sztoikus filozófiai traktátusai, amelyekről egyébként biztosan tudjuk, hogy hatottak az orániai hadireformra. *Justus Lipsius*tól azonban csak a *De militia Romana* és a hadigépekről szóló, *Polioreticon* című munkáit vettük fel.

A hadügyi fejlődés eredményeinek befogadásához Nyugat- és Közép-Európában egyaránt fontossá vált, hogy a szakirodalom, a kiadások közkezen forogjanak. A szükségképpen váltakozó színvonalú munkák mind hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalom vezető, de általában az olvasó rétegeiben a katonai fejlődés elméleti szintű értelmezéséről is tudomást szereztek, és a maguk szintjén befogadták azt. E fejtegetések valóságtartalmát az európaival gyökeresen ellentétes török fejlődéssel lehet a legjobban igazolni.

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi nyomtatványok értékelése

Az átnézett mintegy 600 könyv- és könyvtárjegyzék, a több mint 2000, könyv birtoklására vonatkozó adat összesen 309 hadtudományi témájú könyvet tartalmaz. Pontosabban 305 könyvet és 4 kéziratot. Ezekből egyelőre 209-et (67,6%) sikerült bizonyosan vagy csaknem bizonyosan azonosítani; 23 esetben (7,4%) bizonytalan az azonosítás, míg a maradék 77 tétel (25%) azonosítatlan maradt, a rendelkezésünkre álló címleírás általánossága és/vagy hiányosság miatt.

A 309 tétel legkevesebb 134 címet takar, ami azt jelenti, hogy legkevesebb ennyi, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló mű ismeretével lehet számolni a 16–17. században Magyarországon, Erdélyt is beleértve. A könyvjegyzékek arról tanúskodnak, hogy az európai hadtudományi szakirodalom legjelesebb alkotásai rendre megjelentek a magyarországi gyűjteményekben, és nálunk is figyelemmel kísérték a hadügyi fejlődés eredményeit. A történelmi körülmények, a Bécsben székelő császári-királyi udvar, a magyar arisztokráta udvarok kis száma, a Birodalmon belüli súlytalanságuk, az egyetemi és főiskolai

rendszer hiánya a hazai kiadású, illetve a magyar nyelvű hadtudományi nyomtatványok számára túlságosan kis piac, mind közrejátszottak abban, hogy az ilyen irányú magyarországi igényt a külföldön nyomtatott kiadványok behozatala révén elégítették ki.

A művek keletkezési ideje alapján korszakba sorolható tételek döntő többsége az új-kori hadtudományi irodalom képviselője: a 16. századból való 63 tétel, a 17. századból 128 tétel, végül a 18. századból 5 tétel. A könyvjegyzékekben 9 ókori auktor hadtudományi műve szerepel 40 előfordulással, a középkort viszont mindössze *Bölcs Leó* bizánci császár *Taktikája* képviseli, igaz ez öt könyvtárban is megvolt. A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló szerzők: *Hugo Grotius* (21 tétel), *Vegetius* (18 tétel), *Justus Lipsius* (15 tétel), *Georg Andreas Böckler* (8 tétel), *Joseph Furtenbach* (8 tétel).

A könyvanyag nyelvi megoszlása a hazai kulturális viszonyokat tükrözi. A latin széles körű használatának megfelelően a legtöbb hadtudományi munkát ezen a nyelven szerezték be (96 tétel). A városok etnikai összetételének is köszönhetően a legnagyobb kereslet ezt követően a német nyelvű nyomtatványok iránt nyilvánult meg (76 tétel), míg a jelentősebb arisztokrata, illetve vagyonosabb nemes gyűjteménytulajdonosok a latin mellett az olasz (50 tétel) vagy francia (13 tétel) nyelvűeket is megvásárolták. E helyzet gyökeresen különbözött például a lengyelországitól, ahol a lengyel szerzők a hadtudományi szakmunkák sorát írták, illetve fordították nyugati nyelvekről.

A magyarországi könyvjegyzékekben található hadtudományi munkák tematikai megoszlása elgondolkodtató arányokat mutat. A művek három csoportra oszthatók: az elsőbe a legnagyobb számban előforduló erődítéstani, ostromtechnikai és tüzérségi-pirotechnikai (134 tétel), a másodikba az elméleti kérdésekkel (pl. taktika, hadseregszervezés) foglalkozó munkák (68 tétel), a harmadikba pedig a hadviselés legkülönfélébb területeihez kapcsolódó jogi művek és szabályzatok tartoznak (54 tétel). Ezekon kívül néhány kötet a gyalogos és a lovas fegyvernemekről, a fegyverzet kezeléséről, a hadi orvoslásról, a katonai matematikáról stb. szól. Nézetünk szerint az első csoportban említett munkák túlsúlya az európai hadügyi fejlődésből és Magyarország sajátos helyzetéből fakad.

Az ilyen jellegű szakkönyvek nagyobb előfordulási arányát az is magyarázza, hogy az erődépítészet-ostromtechnika-tüzérség hármassága kívánta a katonáktól a legnagyobb szakértelmet, a legtöbb és legszerteágazóbb ismeretet, együttesen és külön-külön is. Mindezen ismeretek jelentős részét – a mindenkor szükséges gyakorlat mellett – a szakkönyvekből lehetett a leghatékonyabban és a leggyorsabban megszerezni. Továbbá ezek a területek képviselték a korban a „csúcstechnológiát”, s mint ilyenek, nyilván fokozottabb érdeklődésre tarthattak számot.

A magyarországi helyzet alapján azt várhatnánk, hogy az eddig áttekintett könyvlistákban azonosított erődépítészeti szakmunkák többsége a 16. századi olasz mesterektől származik, s csak néhány a 17. századból. Pedig éppen fordított a helyzet. A Magyarországra bekerült, Magyarországon ismertté vált csekély számú olasz mű közül a legkorábbi *Jacopo Castriotto* és *Girolamo Maggi* közös műve, amely Velencében, 1564-ben jelent meg. Időben a következő *Girolamo Cataneo*, akinek két különböző munkája is megtalálható a magyarországi könyvlistákban. Cataneot már az olasz rendszer későbbi, fejlettebb, ún. újolasz változata képviselőjének tartják, aki több ponton módosította az erődök alapformáját, jelentősen javítva védelmi képességüket.

A 16. századból származó szakmunkákat két német mű foglalja keretbe. A század elején a híres festőt, *Albrecht Dürert* találjuk, aki, bár 1527-ben adta ki traktátusát, mégis az olasz rendszer előtti, kerek rondellás stílust képviselte. Ennek az lehetett az oka, hogy ekkor az olasz mesterek még csak tesztelték az új módszereket, de nem írtak róluk, így a külföld keveset tudott azokról. A századot pedig a strassburgi születésű *Daniel Speckle* zárja.

A 17. században, ahogy már említettük, az olaszok mellett más nemzetiségű hadmérnökök is megjelennek. Így van ez az általunk azonosított munkák esetében is. Mindössze három olasszal találkozunk: időrendben *Pietro Sardival*, *Francesco Tensinivel* és *Pietro Paolo*

Florianival. Meg kell állapítanunk, hogy ők hárman, elődeikhez képest kevés nyomot hagytak az erődépítészet korabeli arculatán, s elképzeléseiken erős németalföldi hatás érződik.

A németalföldi erődépítészet, mint említettük, a spanyolok ellen vívott hosszú függetlenségi háború alatt alakult ki. Legfontosabb jellemzőjeként a helyi adottságok, a föld és a víz kiterjedt használatát kell megemlíteni. Könyvlistáinkban a következő mesterek műveit találtuk: *Adam Freitag*, *Menno van Coehoorn*, *Simon Stevin*, *Gerhard Melder*, *Andreas Cellarius* és *Hendrik Ruse*. Közülük az első kettőt kell feltétlenül kiemelniük.

A fentebb már említett Freitag az ó-németalföldi rendszer utolsó nagyszabású képviselője. Rendkívül népszerű művében az addig elért eredményeket összegezte, s ezzel a szélesebb közönség számára is megismerhetővé tette azokat, különösen a német nyelvterületen. A Freitag által képviselt módszerek azonban a 17. század végi, a franciákkal vívott sorozatos háborúkban már nem feleltek meg az elvárásoknak. Ekkor lépett színre Coehoorn, aki felismerte a változtatások lehetséges útját, és a németalföldi rendszert a hagyományok megőrzése mellett az általa is kiválóan ítélt francia mintához (*Vauban*) közelítette, miközben sokat merített Speckle elgondolásaiból is.

Annál számosabbak a német várépítők. A már említett Speckle mellett a 17. századnak és a 18. század elejének számos jeles alakjának neve bukkant fel könyvlistáinkban: *Ernst Friedrich Baron von Borgsdorfé*, *Georg Andreas Böckleré*, *Wilhelm Diliché*, *Matthias Dögené*, *Joseph Furtenbaché*, *Johann Sebastian Gruberé*, *Christoph Heidemané*, *Christoph Nottmagelé*, *Johann Georg Pascháé*, *Johann Bernhard Scheiteré*, *Wendelin Schildknechté*, *Leonhard Christoph Sturmé*. Hogy ilyen nagy számban fordulnak elő, az részben a Habsburg-uralommal és a Magyarországot folyamatosan érő német politikai, gazdasági, kulturális és katonai befolyással magyarázható. A felsorolt személyek természetesen nem egyformán jelentősek a maguk szakterületén belül.

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

Az általunk azonosított szakmunkák közül 25 foglalkozik elméleti, illetve általános jellegű katonai kérdésekkel. Magyar szempontból a legfontosabbak *Lazarus von Schwendi* hadi diskurzusai. Ezekben több évtizedes tapasztalatai alapján a háború jogos avagy jogtalan voltának filozófiai kérdését kezdve számos hadügyi, hadvezetési és taktikai-stratégiai problémával foglalkozott. A magyarországi harctereket is megjárta *Giorgio Basta* gyakorlati tapasztalatai alapján ír a „maestro di campo generale”, azaz a „General Felddoberst” feladatairól, az általa irányított sereg minden tevékenységéről.

Kevesebb munka – 36 tétel – található listáinkban a kiképzésről, fegyverzetről, harcászatról. Ennek oka igen egyszerű. Magyarországon a török jelenléte miatt a nyugati hadseregektől és az ott kifejlődött harcmodortól teljesen eltérő szokások alakultak ki. Míg Nyugat-Európában mind nagyobb szerepet kapott a rendszeres kiképzés és a drill, addig nálunk a folytonos készenlét, az állandósult hadiállapot miatt a katonák sokszor a gya-

Amit az itáliai mesterek jelentettek a várépítészet területén, ugyanolyan hatást gyakoroltak a tüzérségre a németek, illetve később a franciák. Az olaszok e területen inkább csak követték az európai fejlődést. Ugyanakkor érdekes, hogy az azonosított kötetek szerzői közt viszonylag kevés a német, viszont két spanyol, egy lengyel, egy olasz és két francia is szerepel, persze nem ok nélkül.

korlatban, harc közben sajátították el a tudnivalókat. A parancsnokokat sem a tiszti iskolákban képezték, hanem néhány, a hadviselésben főszerepet játszó főúr udvarában. A parancsnoki posztra a katonák sokszor maguk közül választottak olyanokat, akik naponta bizonyították rátermettségüket, bátorságukat, katonai erényeiket.

A gyalogságról mindösszesen öt, a Harmincéves háború előtt megjelent traktátus szól. A lovasságról mindössze hét művet találunk, közöttük azonban igen jelentőseket. A harmadik nagy csoportba pedig a jogi művek és szabályzatok tartoznak. Ezek együttes száma 48, de ennek csaknem a felét Hugo Grotiusnak a háború- és a békejogról írott korszakalkotó munkája, a *De jure belli et pacis* és az ennek nyomában kibontakozó kommentár- és apologétikairódalom alkotja.

A hadtudományi nyomtatványok magyarországi tulajdonosai

A kiadott 16–18. századi magyarországi könyv- és könyvtárjegyzékek mintegy 10–12%-a tartalmaz a hadtudomány körébe sorolható kéziratot vagy nyomtatványt. A ma ismert 309 kötetet 72 tulajdonos birtokolta; egy tulajdonos átlagban négy kötetet. Mivel a tulajdonosok többsége ismert – mindössze tíz ismeretlen van köztük –, ez lehetővé teszi, hogy ha mégoly vázlatosan is, képet alkossunk a katonai elméleti művek magyarországi recepciójának folyamatáról.

Az első hadtudományi nyomtatványok a 16. század második felében bukkantak fel Magyarországon, a nagy humanista könyvtárak polcain. Az e századból ismert jegyzékekben 38 kötetben 18 katonai témájú mű található, nagyobb részt ókori szerzők tudós kommentárokkal ellátott kiadásai. Ezek elsősorban klasszikus voltak és tananyag jellegük miatt kerültek be a hazai későhumanizmus jeles képviselői – *Dernschwam János*, *Zsámboky János*, *Mossóczy Zakariás*, *Batthyány Boldizsár*, valamint *Brutus János Mihály* – bibliotékájába. Közülük csak *Dernschwamnál* mutatható ki határozott érdeklődés a hadviselés kérdései iránt, aki *Aelianosz*, *Frontinus*, *Polybiosz* és *Vegetius* mellett korabeli szabályzatokat és kortárs hadtudományi műveket is beszerzett. A *Dernschwam*-könyvtár 15 kötete számánál és összetételénél fogva még évtizedekkel a tulajdonos halálát követően is a legjelentősebb az ilyen jellegű hazai gyűjtemények között.

A 16. századi szerény kezdetek után, az 1630-as évektől kezdődően mind több könyvjegyzékben fordulnak elő hadtudományi nyomtatványok. A hadviseléssel kapcsolatos könyvek iránti fokozódó érdeklődést nemcsak a tulajdonosok számának növekedése mutatja (az előző századból ismert hattal szemben harminchétre), hanem a könyvtulajdonosok és ezzel együtt feltehetően az olvasók körének kibővülése is. A humanista értelmiség helyébe a városi polgárság lép, míg a főpapok és a főrendiek mellé felzárkózik az alsópapság (tábori lelkészek és prédikátorok), valamint a köznemesség néhány képviselője.

A 17. századi Magyarországon a hadtudományi kötetek minden második tulajdonosa a városi értelmiség, az iparos és a kereskedő polgárság köréből kerül ki. Ennek az a magyarázata, hogy a javarészt német ajkú, evangélikus felekezetű rétegnek kulturális és kereskedelmi kapcsolatai révén módjában állt megismerkedni a műveltség új, praktikus elemével, s ez egybevágott saját kulturális törekvéseivel. Némelyek közülük, mint például *Johann Michael Wilhelmb* pesti fürdős sebész vagy *Martinus Christoph* soproni kőműves, csak egy-egy, a mesterségük gyakorlásában segítséget nyújtó orvosi, illetve építészeti szakkönyvvel rendelkeztek, míg mások, például *Vitnyédi István* ügyvéd vagy *Zimmermann Zsigmond* eperjesi kereskedő 10–12 jól összeválogatott kötetet.

A 17. század közepén a hadtudományi nyomtatványok tulajdonosai között megjelennek a hivatásszerűen katonáskodó főurak: *Batthyány Ádám*, a Kanizsával szembevetett végek főkapitánya, *Forgách Zsigmond Ádám*, *Pázmány Miklós* veszprémi főkapitány, akik már tudatosan igyekeznek tájékozódni a korszak egyetemes katonai szakirodalmában. A külföldi egyetemeken tanult, Párizst is megjárt *Pázmány Miklós* például 17, fő-

ként a várépítészet és a tüzérség témakörébe tartozó kötetet gyűjtött össze könyvtárában, latin, olasz, francia, német nyelvűeket (ezek egy részét talán még Párizsból hozta magával), Batthyány 6 kötetet, amelyek között van egy „lovon való hadakozásról” szóló német és egy „erőségekről való” olasz könyv, Forgách pedig 4 német munkát.

A katonáskodó arisztokraták közé tartozik *Zrínyi Miklós* is, aki csáktornyai bibliotékájában a legjelentősebb magyarországi hadtudományi gyűjteményt hozta létre. Zrínyi könyvtárának 1662 kora őszen felvett katalógusa önállóan, *Militares* cím alatt tartotta nyilván a hadtudományi köteteket. 1662-ben ez a szak 62 művet tartalmazott 34 kötetben.

A gyűjtemény teljes nagysága azonban a más szakban keveredett és a katalógusban nem szereplő, ám a Zágrábban ma is meglévő darabokkal együtt 70 mű lehetett. Ez a könyvegyűttes nemcsak nagyságánál, hanem összetételénél fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében, mert nagyszabású, koncepciózus gyűjtés eredménye. Nyolc ország szerzői képviseltetik benne magukat hat nyelven, s a gyűjteményben a hadtudomány java termése megtalálható az ókori klasszikusoktól az olasz reneszánsz hadelméleten át a 17. századi haditechnikai, hadiépítészeti szakirodalomig.

Irodalom

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11–20. Szeged 1983–1996. Szerkeszti: KESE-RÚ BÁLINT. (Felsorolásukat lásd MONOK ISTVÁN közleménye után!)

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Zrínyi-Könyvtár IV., Bp. 1991.
DOMOKOS GYÖRGY: *Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században.* Hadtörténelmi Közlemények, 1986, 47–110. old.

HAUSNER GÁBOR: *Zrínyi Miklós hadtudományi gondolatainak könyvészeti forrásai.* = *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében.* Hadtudomány, melléklet. Bp. 1994, 18–27. old.

HAUSNER GÁBOR–VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig.* Hadtörténelmi Közlemények, 1996. 2. sz., 118–126. old.

HAUSNER GÁBOR: *A tisztképzés helyzete a XVII. században és Zrínyi Miklós elképzelései.* = *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története.* Szerk.: LENGYEL FERENC–SZÁNTÓ MIHÁLY. Bp. 1996, 18–30. old.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban.* = *A magyar katonai gondolkodás története.* Bp. 1995.